

Ю.М. Кочубей

СХОДОЗНАВЧА ПРАЦЯ ПРОФЕСОРА С. НАРІЖНОГО

Як ми вже не раз вказували, в роки радянської влади українська наука в еміграції відігравала компенсаторну роль, зосереджуючи свої зусилля на дослідженні проблематики тих наук, які в Україні знищувалися або перебували в занедбаному стані. Цьому служили науково-навчальні інституції, створені українськими емігрантами на Заході завдяки допомозі окремих меценатів і широкого загалу трудівників-емігрантів. Серед них назвемо УВУ в Празі, який після війни через зрозумілі обставини передислокувався до Мюнхена, Високий український педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (Прага) та Українську господарську академію (Подєбради), УКУ в Римі, Український дослідний інститут в Торонто, і найбільше досягнення – заснування трьох академічних кафедр при Гарвардському університеті у США: української історії, літератури і мовознавства, а потім і Гарвардського інституту українських студій, який успішно діє і нині.

У ці бездержавні роки в галузі гуманітаристики українська еміграція дала науці ряд видатних, визнаних у світі, вчених, таких як орієталіст О. Пріцак (1919–2006), візантинознавець І. Шевченко (1922–2009), філософ, славіст Д. Чижевський (1894–1977), мовознавець Ю. Шевельов (1908–2002), спадщину яких ми поступово засвоюємо. У той же час було багато менш відомих, але разом з тим яскравих особистостей – подвижників на ниві української емігрантської науки.

Ми хотіли б зупинитися на постаті вченого і громадського діяча діаспори професора Симона Петровича Наріжного, життя якого пов'язане з Прагою. Народився він 31 січня 1898 р. в с. Сокілка Кобеляцького повіту на Полтавщині, помер 23 липня 1983 р. в австралійському місті Сідней, де й похований¹. Після закінчення середньої комерційної школи в Кобеляках у роки громадянської війни навчався (заочно) на історичному відділі Полтавського історично-філологічного факультету місцевого університету, що мав

би ближчим часом відкритися, але цього не сталося. Як знаємо, потім були створені ІНО. Вже в юному віці він дописував до різних українських газет, що видавало в ньому непересічну особистість².

Побоюючись переслідувань з боку советської влади, у жовтні 1922 року емігрує із сім'єю до Чехословаччини, де вже перебував його старший брат. І вже в “зимовому семестрі в 1922–1923 академічному році стає дійсним слухачем філософічного факультету Українського Вільного університету у Празі. Паралельно 16 листопада 1922 р. він – студент філософічного факультету Карлового університету у Празі”³. Серед викладачів УВУ бачимо видатних фахівців, які могли б прикрасити будь-який вищий навчальний заклад у будь-якій країні, але були змушені емігрувати з України і шукати притулку за кордоном. Це такі вчені, як проф. Д. Дорошенко, проф. В. Біднов, Дмитро Антонович, Олександр Колесса, Федір Щербина, Степан Рудницький, Степан Смаль-Стоцький та ін. У Карловому університеті читали курси такі фахівці, як Любомир Нідерле, Ярослав Бідл, Войтех Хитіл і світової слави орієталіст Бедржих Грозні (1879–1952). Тож Симон Наріжний мав можливість здобути справді європейську освіту найвищого рівня.

У 1927 році він захистив докторську дисертацію з історії України “Гетьманування Виговського, Хмельниченка та Тетері”. Одночасно доводилося працювати в чеському університеті асистентом і викладачем у Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1928–1932). З 1933 р. він – доцент УВУ, а в 1938 р. став професором “історії Східної Європи з особливим углядженням історії України”⁴. Одночасно підготував і опублікував у різних виданнях цілу низку праць з історії України взагалі і особливо з історії української науки й освіти. Капітальною працею є його книга “Українська еміграція”, яка нещодавно у повному обсязі видана в Україні.

Колеги цінували його, і з 1929 р. він був секретарем Українського історично-філологічного товариства. Зі створенням у Празі Музею історії визвольної боротьби України з 1930 р. постійно працює у ньому і був його останнім директором. Як пише дослідниця Лариса Яковлева: “С. Наріжний віддав цьому музею всі сили, душу, розум, щоб сприяти роботі цієї установи”⁵. Під час Другої світової війни йому вдалося врятувати музей від загибелі в результаті бомбардувань Праги і від знищення руками радянських органів після закінчення воєнних дій, для чого довелося писати листа самому Й. Сталіну. Потім “патріоти” поставили це йому на карб. Після лютогового перевороту 1948 р. в Чехословаччині музей закрили, а Наріжного депортували, і він виїхав до Австралії, де й скінчив свої дні⁶.

Працюючи як викладач історичних дисциплін в УВУ, С. Наріжний, безперечно, відчував брак необхідних підручників і посібників українською мовою. За таких умов він написав і видав своїм коштом книгу “Нариси з історії Середньовіччя. Мусульманський світ” (Прага, 1931, на мімеографі, обсягом 155 сторінок), за якою могли б з’явитися інші “нариси”. Книга є систематичним викладом історії арабського світу, починаючи від античної епохи і до “занепаду мусульманської держави в Європі”, на основі традиційної хронології за династіями. Розділений матеріал на дев’ять розділів у логічній послідовності.

Відкривається книга “Бібліографічним оглядом”, у якому цілком задовільно висвітлює стан вивчення арабського Середньовіччя на Сході і на Заході. Автор починає зі згадки зводу ан-Надіма, подає біографію Пророка Ібн Ісхака-Ібн Гашіма, пише про спроби створення систематичних історичних творів, про хроністів, що з’явилися в арабів дуже рано. Справедливо високо оцінює “Історію пророків і царів” Табарі (X ст.): “Його літопис можна вважати взірцем тогочасної наукової праці. Властивістю Табарі, як історика, є старання якнайбільшої повноти матеріалу і якнайточнішої передачі джерел. Сам автор ніде не виявляє свого відношення до описуємих подій”⁷. Далі автор викладає історію видання (в тому числі скорочених варіантів) багатотомної праці Табарі на

Сході і на Заході в перекладі різними мовами. Уже з цього студенти могли зрозуміти значення і важливість такого джерела, як “Історія пророків і царів”.

Цілком слушно С. Наріжний вказує, що “Арабська історична література своїм розвитком дуже тісно зв’язана з наукою географічною. Праці арабських географів правили одночасно визначним джерелом і для історичних дослідів”⁸. Спеціально зупиняється на творах “арабського Геродота” – Мас’уді, “який був одночасно істориком і географом”⁹. Серед “істориків-урядовців”, за його визначенням, називає Ібн Міскавейха та Гіляля ас-Сабі. Центром арабської історіографії в класичний період він цілком закономірно називає Багдад, а з настанням періоду поступового занепаду халіфату важливе місце почала займати “провінційна” історіографія, зокрема вчений зупиняється на постатях Ібн аль-Асира з Мосула, представників Сирії Ібн-Халлікана та Абу ль-Фіду, єгиптянина Макрізі. Щодо істориків мусульманського Заходу (Магрибу), то він називає аль-Ідрісі, аль-Маккарі, Ібн аль-Хатиба та Ібн Хальдуна. Але, як здається, про “Мукаддиму” Ібн Хальдуна він не знав, хоча й відзначає його видані у Франції історичні праці, присвячені Північній Африці.

Не зовсім компліментарно він пише про європейську історіографію, яка, на його думку, мало займалася середньовічним мусульманським світом. “Сталося так, – пише він, – у наслідок того, що в цей час увага вчених була однобічно захоплена клясичною старовиною; відношення ж до Сходу та його релігій – а в тім і до ісламу – було негативним”¹⁰. З європейських істориків, котрі зачіпали питання Сходу, згадує він У. Мюра, Е. Гіббона, Г. Вейля, А. Шпренгера та ін. Особливо виділяє працю А. Кремера “Історія панівних ідей Ісламу” (1868) та працю з питань мусульманської культури “Історія культури Сходу під владою халіфів” (1875–77), яка, на його погляд, “відзначається повнотою матеріалу і ріжностороннім освітленням”¹¹. Звертає він увагу читачів і на книги видатних істориків-ісламознавців Р. Дозі, І. Гольдціера, К. Снук-Хюрґроньє. Симон Петрович досить інформативно говорить про публікацію на Заході джерел з історії мусульманського світу, про такі поважні

професійні видання, як “Енциклопедія ісламу”, “Кембриджська історія Середньовіччя”, “Іслам на Сході і Заході” (1887) Августа Мюллера.

З російських сходознавців високо оцінює праці В.В. Бартольда. Щодо інших російських авторів робить таке зауваження: “В багатьох російських працях по історії іслама виявилася релігійна пристрасність християнських авторів супроти мусульман, у наслідок чого ці праці багато тратять на своїй науковості”¹².

Що ж стосується українського сходознавства, то дозволю собі навести повністю два присвячені йому уступи: «З українських авторів найвидатніше місце належить Агатангелу Кримському, одному з найліпших орієнталістів кол. Росії. Його праці з історії Сходу і східних літератур та мови численні, рахуються сотнями назв й самі властиво можуть скласти цілу бібліотеку. Бібліографічний покажчик друкованих писань А. Кримського уміщено в Записках Історично-Філологічного Відділення Української Академії Наук, кн. I (Київ, 1919) ст. XXXVI – LXVII. З праць цього автора найважливішою для історії мусульманства можна уважати “Источники для истории Мухаммеда и литература о нем”, що вийшла в Москві 1906 р. й лишилася незакінченою. З більших праць по цьому предмету можна назвати його “Историю Мусульманства” (Москва, 1904 р.) й “Историю Арабов и арабской литературы” (Москва, 1911–1914)»¹³.

«З численних праць Кримського по історії мусульманського світу, які майже всі писані російською мовою, по українському перекладена лише одна, та й та меншої наукової вартості: “Мусульманство і його будучність”, що вийшла у виданні “Літературно-Наукової Бібліотеки” у Львові 1904 р. Праці інших авторів у українській мові, як, напр., Коваленка Гр. “Арабські землі й магометова віра” (Вид. “Сіач”, Черкаси, 1918 р., ст. 48), носять виразно популяризаційний характер, та вони зрештою й нечисленні»¹⁴.

Наступним у книзі йде розділ загально-го плану “Арабія й араби до Могамеда”, у якому наведено дані про географічне розташування батьківщини арабів – Аравії, кліматичні умови, фауну і флору, населення, домусульманські вірування (в тому числі

мекканський культ Кааби), характерні риси кочового способу життя. Звичайно, знання про походження арабів, їхню стародавню історію (Мінейське й Сабейське царства на Півдні, Хірська і Гасанідська держави на Півночі) у наш час у зв’язку з новішими відкриттями археологів набагато ширші і значно детальніші, тому його текст, природно, потребує доповнень і уточнень.

Четвертий розділ присвячений особі Пророка Мухаммеда. У ньому переповідається його біографія на основі твору Ібн Гашіма, дуже розцвічена різного роду апокрифами й просто легендами, тому читається легко і з цікавістю. Симон Наріжний цілком справедливо вказує, що Мухаммед був сином свого часу і свого народу, але разом з тим ставить питання про секрет його впливу¹⁵. Автор вважає, що до такого надзвичайного впливу на маси, який мав Пророк арабів, спричинилися ораторські здібності, переконаність у своїй місії нести людям нові ідеї, відмова бути чудотворцем. Ще одну рису, дуже актуальну і в наші часи, С. Наріжний відзначив так: “Будучи найвищим авторитетом, устами якого проповідує сам Бог, Могамед все ж щодня радився в ріжних справах з своїми ближчими помішниками”¹⁶.

Чимало місця, і цілком виправдано, в книзі займає розділ “Іслам”. У достатньо простих виразах автор викладає догматику ісламу: вчення про Бога, про ангелів, пророків, Суд Божий, про “стовпи віри”, атрибути Аллаха, релігійні обов’язки мусульман (піст у місяць Рамадан, молитви, закят, хадж і т.д.). Для кращого розуміння читачами/студентами основ ісламу він час від часу робить порівняння релігії Мухаммеда з іудаїзмом і християнством. Детально зупиняється на висвітленні питання, яке й досі викликає великий інтерес, а саме становище жінки в мусульманському суспільстві. С. Наріжний в дусі сучасних підходів ісламознавців хоч і визнає, що життя арабської жінки, порівнюючи з доісламськими часами, поліпшилося, але в цілому негативно оцінює становище жінки в ісламському суспільстві. На закінчення розділу він робить деякі цілком слушні, на нашу думку, узагальнення. Так, він зазначає: “Оцінюючи іслам як релігію, треба мати на увазі попереднє арабське поганство, старий арабський світогляд і звичаї. Під цим

зглядом наука Могамеда була безперечно поступовою”¹⁷. Тобто, говорячи сучасною мовою, “прогресивною”. Причому ці свої слова він переконливо аргументує.

Особливо С. Наріжний відзначає роль ісламу в історії арабів, коли вони на своєму півострові були оточені ворожими силами, перебували під ідеологічним тиском іудеїв і християн, які намагалися поширити свої віровчення. “У відповідь на ці старання й боротьбу чужинців, – пише автор книги, – як реакцію арабський геній витворив іслам. Іслам допоміг арабам спочатку здійснити внутрішнє об’єднання, а потім і поширити свій вплив на цілий світ. Тільки завдяки ісламу стало можливим поширення арабської держави (халіфату) на три частини світу – Азію, Африку й Європу”¹⁸.

Розділ п’ятий називається “Перші наступники Могамеда (Ортодоксальні халіфи)”. У ньому автор детально розглядає проблему влади в халіфаті після смерті Мухаммеда, а потім подає виклад основних подій та завойовницьких походів, що мали місце в мусульманській уммі за правління, почергово, чотирьох “праведних халіфів”, яких автор називає не зовсім точно “ортодоксальними”, описує особливості кожного з них, їхній внесок у розбудову ісламської держави та в розвиток віровчення. На жаль, не чітко пояснює він питання виникнення шіїзму.

Далі згідно із загальноприйнятою хронологією йде розділ “Омейяди”. Йдеться в ньому про створення нової держави зі столицею в Дамаску і про “діяння” кожного з халіфів династії, насамперед про війни із сусідніми державами та швидке поширення у світі ісламу і разом з тим про початки внутрішньої політичної й релігійної нестабільності в халіфаті, яка врешті-решт привела до жорстокої ліквідації омейядської династії і приходу до влади Аббасидів, яким і присвячено наступний розділ.

Побудовано цей розділ за тим же принципом, що й попередні, тобто дається коротка історія правління кожного халіфа. Текст написаний в необтяженому теоретичними міркуваннями стилі, тому читається майже як белетристика. Хоча автор не забуває сказати і про зв’язки Гаруна ар-Рашида з Шарлеманем і Китаєм¹⁹, і про релігійні течії, і про виникнення чотирьох мазхабів, і про вплив на халіфат “тюркського фактора”. Показує, як накопичен-

ня протиріч, наростання сепаратистських тенденцій призвели до падіння династії Аббасидів, а затим і цілого халіфату. Тобто демонструється цілком сучасне прочитання історії останнього Арабського халіфату.

У цьому розділі автор присвятив багато місця питанням організації державного життя, фінансової служби, управління провінціями, організації армії, судівництва та ін.

Особливо слід відзначити увагу автора, і не тільки в цьому розділі, а й в усій книзі взагалі, до питань економічної історії: торгівлі, в тому числі міжнародної, караванної й морської, характеристики окремих регіонів, зокрема щодо сільськогосподарського виробництва.

Історія мусульманської присутності в Європі висвітлена в розділі “Мусульманська держава в Європі”. Автор описує завоювання арабами Піренейського півострова, їхнє панування в Сицилії та на Півдні Італії. Велику увагу в цьому розділі приділено питанням релігії та еволюції взаємовідносин мусульман з іудеями та християнами. Далі за відомою схемою розповідається про кожного з емірів (потім халіфів), що правили в Кордові. Багато похвали дістав Абдаррахман III (912–962), при якому вона процвітала і стала важливим європейським культурним центром. Закінчує С. Наріжний свій виклад правління в Іспанії останнього Омейяда. Після цього мусульманська присутність у Європі ще тривала багато часу, але то були століття постійних воєн на Півночі країни і навал кочовиків з Магрибу.

Змістовним і цікавим є останній розділ (дев’ятий), що має назву “Арабська культура”. Розділ розпочинається твердженням, яке має і сьогодні політичне значення, бо підриває міф про насильницький характер ісламської держави: “Могутність і світове значення халіфату ґрунтувалися не лише на його військовій силі, а ще може в більшій мірі – на господарській праці його населення та на його культурній ролі. ...Арабська культура протягом п’яти століть стояла на чолі світового культурного життя”²⁰. Він наголошує також на відомій тезі про роль мусульман у передачі знань стародавніх народів до Європи, підкреслює значення арабської мови у розвитку культури, не обходить питання про чужоземні впливи.

Мабуть, зайве говорити, що С. Наріжний, виявляючи широку ерудицію, обгрунтовує свої тези великою кількістю прикладів з різних галузей: організації науки і шкільництва, розповсюдження книг. Наводить імена великих мусульманських вчених: географів, медиків (у тому числі Авіценни), математиків, досить широко показує досягнення мусульманських філософів, зі Сходу і з Заходу, бо він ніколи не випускає з поля зору Магриб. Уступи, в яких йдеться про поезію і мову, не зовсім переконливі: видно, що для автора ця сфера менш відома. Щодо музики, малярства й архітектури він у своєму тексті йде за відомими тезами, якими сходознавці користуються й понині.

Друга частина розділу присвячена “матеріальній культурі”. Тут йдеться про розвиток хліборобства, садівництва, вирощування технічних культур (пальма, кава, конопля і мак, індиго та ін.). Багато пише про розвиток торгівлі і зачатки традиційної

промисловості, яка й досі існує. Завершується розділ згадкою про вплив арабської культури на Європу.

Недоліком книжки, на наш погляд, є відсутність підрядкових посилань. Крім того, треба зазначити, що зміст її не зовсім відповідає назві: у ній автор пише в основному про “арабський світ”, а назва книги – “Мусульманський світ”, а ці поняття не тотожні. Мабуть, треба було, хоча б шляхом редагування, уточнити і прояснити позицію автора у цьому питанні. Викликає захоплення текст “Змісту” книги: це – не простий перелік тем, а короткий конспект змісту розділу, який дає повне уявлення, про що йдеться в тексті. Особливо такий “Зміст” може бути корисним для тих, хто хотів би швидко освіжити в пам’яті певну тему.

Книжка Симона Наріжного, звичайно, епізод з історії нашого сходознавства, але він яскраво підтверджує ту тезу, що українська культура завжди прагнула до повноти, за будь-яких умов²¹.

¹ Мушинка, Микола. Симон Наріжний і Музей визвольної боротьби України в Празі // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 12. – Матеріали науково-практичної конференції “Симон Наріжний та українська еміграція 20–30-х рр. XX ст. у Празі”, Полтава, 1998. – Київ, 1999.

² Там само. – С. 37.

³ Яковлева, Лариса. Симон Наріжний – історична постать української еміграції (за документами ІЦДАВО України) // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 12. – Матеріали науково-практичної конференції “Симон Наріжний та українська еміграція 20–30-х рр. XX ст. у Празі”, Полтава, 1998. – Київ, 1999. – С. 90.

⁴ Мушинка, Микола... – С. 38.

⁵ Яковлева, Лариса... – С. 93.

⁶ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 5. – Париж – Нью-Йорк, 1966; Encyclopedia of Ukraine. – Vol. 3. – Toronto, 1993; Наріжний, Симон. Українська еміграція. – Львів – Кент – Острог, 2008.

⁷ Наріжний, Симон. Мусульманський світ / Нариси з історії Середньовіччя. – Прага, 1931. – Накладом автора. – С. 4.

⁸ Там само. – С. 5–6.

⁹ Там само. – С. 6.

¹⁰ Там само. – С. 9.

¹¹ Там само. – С. 12.

¹² Там само. – С. 15.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 16.

¹⁵ Там само. – С. 46–47.

¹⁶ Там само. – С. 46.

¹⁷ Там само. – С. 64.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 97.

²⁰ Там само. – С. 127.

²¹ Див.: Дзюба І.М. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // З криниці літ. – Том другий. – Київ: Обереги, Гелікон, 2001. – С. 578–594.